

ІСТОРІЯ НОВОГО ЧАСУ

УДК 94(410)«16»

Олександр СИЧ

Деякі нотатки до питання про походження і зміст Англійської революції XVII ст.

Відомо, що лейтмотивом багатьох історичних, публіцистичних, літературних творів останніх років, присвячених революціям, є твердження про їх «безплідність», «історичну безперспективність», «руйнівний характер» тощо. Проте, як не дивно, інтерес дослідників до революційної проблематики не зникає, про що свідчить поява все нових теорій, концепцій, методологічних підходів щодо цього феномену всесвітньої історії, а також численні наукові дискусії, що не вщухають.

Проблеми Англійської революції XVII ст., її ідейно-політична спадщина та значення для подальшого розвитку Британії хвилювали різні покоління істориків. Ставлення до цієї події з плином часу змінювалося, тому і діапазон оцінок її був теж дуже широкий: від категорично рішучого неприйняття до беззастережного схвалення. Водночас те, що сталося в Англії в середині XVII ст., чимало істориків взагалі не вважають революцією. Тривалий час зарубіжна історіографія зводила історичний зміст бурхливих подій 40-50-х років XVII ст. до релігійної чи політичної боротьби, тобто вони розглядалися або як релігійний конфлікт між пуританами та англіканською церквою на чолі з королем, або як конституційний конфлікт

© Сич О.

Друкуються за: Деякі нотатки до питання про походження і зміст Англійської революції XVII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії (Збірник наукових статей)*. Випуск 2. Чернівці, 1996. С. 93 - 100.

Сич Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

між парламентом і королівською владою. Звідси поява такого терміну, як «пуританська революція», який, до речі, використовував і відомий історик Р. Віппер у своєму «Підручнику нової історії»¹.

Вельми поширеним у британській історичній науці було і залишається тлумачення того, що відбулося в Англії в 40-х рр. XVII ст., як громадянської війни. Так, саме крізь призму громадянської війни подавав біографію Кромвеля сто років тому англійський історик Фр. Гаррісон. У «Всесвітній історії в ілюстраціях» для дітей, виданій у Великобританії, відповідний розділ також названий «Громадянська війна в Англії», де, зокрема, говориться, що «конфлікт між королем і пуританами призвів до громадянської війни»², хоча і не уточнюється суть цього конфлікту.

Подібну тенденцію простежуємо й у підручниках з історії для американських університетів. Скажімо, у досить відомій праці викладачів Ілінойського університету «Історія західного суспільства» у розділі «Занепад королівського абсолютизму в Англії (1603 - 1649)» вживано термін «громадянська війна». Щоправда, перипетії суспільно-політичної боротьби того часу викладені дуже спрощено: в тексті не згадуються ані пресвітеріани, ані індепенденти, ані левелери, а дигери поготів. Натомість державний переворот, що позбавив влади короля Якова II, називається «славною революцією», «революцією 1688 р.». Хоча й підкреслюється, що події 1688 - 1689 рр. не були «демократичною революцією», бо передали вищу владу в державі парламенту, в якому були представлені лише «вищі класи»³.

Більш ґрунтовний і об'єктивний підхід до зазначеної проблеми демонструють автори іншого підручника – «Історія цивілізації», який неодноразово перевидавався, що свідчить про його досить високий рівень і популярність з боку студентів і професури. В розділі «Стюартівська Англія» відповідні параграфи мають назви «Громадянська війна, 1642 - 1649», «Реставрація», «Славна революція», хоча власне в самому тексті термін «Англійська революція» використовується⁴. Тобто визнається, що в Англії мала місце революція, хоча не вказується, який саме період вона охоплювала. Ставить-

ся запитання: чи була вона викликана відчаєм джентрі, що перебували в занепаді через інфляцію, обгороджування, конкуренцію нових власників старих монастирських земель, і тому відчуваючи послаблення своїх економічних позицій, намагалися «повернути стрілки годинника назад», а отже, і революція, в якій вони відігравали провідну роль, була консервативною за своїми цілями, або революція була спричинена усвідомленням необхідності модернізації існуючого суспільства і зміни інститутів влади, тобто логічним кроком на довгому шляху переходу від феодалізму до нового ладу, капіталізму⁵. Однак автори чомусь уникають дати відповідь на ці справді важливі запитання, і тому їх думка щодо причин революції залишається незрозумілою. Вони вважають, що революція не дуже змінила «обличчя Англії», констатуючи, що трудяща біднота майже не відіграла якої-небудь помітної ролі в революції. Більш виважена оцінка дається «славній революції», яка справедливо характеризується як державний переворот⁶.

У марксистській історіографії і, зокрема радянській, те, що трапилося в Англії в 40-50-х рр. XVII ст., однозначно визнається буржуазною революцією. Ця точка зору залишалася незмінною до кінця існування Радянського Союзу, про що говорять як назви, так і зміст історичних праць⁷. Марксистська інтерпретація Англійської революції тривалий час посідала помітне місце і у зарубіжній історіографії. Невипадково, що невеличка книжечка відомого вченого марксистського напрямку Крістофера Хілла «Англійська революція 1640» перевидавалася багато разів протягом декількох десятиріч. На наш погляд, це пояснюється насамперед очевидною привабливістю марксистської концепції походження Англійської революції, яка зовні чітко й логічно визначає причини, що обумовили її початок (зародження і розвиток нових, капіталістичних форм виробництва та формування нових класів – носіїв буржуазної ідеології й суб'єктів капіталістичних виробничих відносин, що зароджувалися, протидія їм з боку старих феодальних інститутів і соціальних груп суспільства, політичне безправ'я класу буржуазії, економічні позиції якого постійно міцнішали тощо) та її значення.

На Заході марксистська концепція піддавалася досить гострій критиці. На думку представників немарксистського напрямку в історіографії, пояснення причин і змісту Англійської революції як революції буржуазної, з використанням парадигми класового конфлікту чи класової боротьби втратило своє значення і не відповідає історичній дійсності того часу. Безумовно, деякі їх критичні зауваження й висновки заслуговують на увагу. Наприклад, стосовно поширених у марксистській історіографії уявлень про чітку розстановку класових сил напередодні й під час революції. Проведені ними дослідження свідчать, що насправді соціальна база протиборчих сил нерідко була фактично однотипною, і в різних таборах люди опинялися не стільки через свою соціально-класову приналежність, скільки з певних політичних, географічних та інших причин. Принагідно зазначимо, що останнім часом і радянські історики визнали, що поняття, які вони використовували, характеризуючи рушійні сили революції (велика, середня й дрібна буржуазія, робітники чи предпролетаріат), не позбавлені очевидного схематизму, мають дещо абстрактно-соціологічний характер і взагалі спрощують реальну картину соціальної структури англійського суспільства XVII ст. і взаємини між його складовими частинами. Варто також відзначити, що історики немарксистського напрямку звернули увагу у своїх дослідженнях на ті аспекти проблеми походження Англійської революції, які не знайшли відображення в працях радянських учених. Залучаючи нетрадиційні різноманітні джерела, застосовуючи сучасні методики проведення досліджень (зокрема так звані кількісні методи тощо), використовуючи міждисциплінарний підхід до вивчення причин революції, вони розробили оригінальні й досить цікаві концепції, що пояснюють її походження і характер. Серед них варто згадати *структурно-демографічну* з її акцентом на комплексне вивчення демографічного чинника та його впливу на різні соціальні структури, інститути, стосунки між соціальними групами і владою і т. ін. Прикладом такого структурно-демографічного підходу може бути трактування причин Англійської революції американським ученим Джеком Голдстоуном з Північно-Західного університету (місто Еванстон). Коротко його трактування полягає в наступному.

У своїх міркуваннях він відштовхується від таких фактів: за століття, що передувало 1640 року, тобто початку революції, населення Англії подвоїлося, а населення Лондона зросло більше ніж у 6 разів⁸. Розвиток економіки не встигав задовольняти потреби зростаючого населення, і ціни підвищилися у 6 - 7 разів порівняно з початком XVI ст. Ця обставина й зумовила безпосередні причини революції. По-перше, тривале зростання цін виснажило державні фінанси, примусивши королівську владу в пошуках необхідних коштів спершу продавати свої землі, потім торгувати монополіями-патентами на виробництво і продаж певних товарів, посадами, титулами, а пізніше перейти до безжалісного збору податків і наступу на привілеї заможних верств населення, фокусом якого став конфлікт короля і джентрі. По-друге, зростання населення та цін викликало серйозні зсуви у структурі самого дворянства, збагативши одних, більш підприємливих, і розоривши інших, посиливши процеси індивідуальної мобільності, породивши проблему великих сімей джентрі в умовах обмежених можливостей зробити кар'єру чи отримати маєток на державній службі, що призвело до суперництва і політичного розмежування в середовищі «еліти». По-третє, головним джерелом народних заворушень стало дуже суттєве збільшення тієї частини населення, чиє існування залежало тільки від заробітної плати, яка не встигала за зростаючими цінами. Здійснивши ретроспективне моделювання демографічних процесів, Голдстоун вважає, що саме завдяки їм відбулися зміни в існуючих відносинах власності протягом століття перед революцією. Ці зміни полягали в подрібненні та скороченні розмірів земельних ділянок, посилюючи незабезпеченість існування їх власників-утримувачів, сприяли припливу безземельних і зuboжілих у міста, що, своєю чергою, спричинило зниження там реальної заробітної платні⁹. Від цього страждали сільськогосподарські робітники, селяни-копігольдери, ремісники, з яких і складалась та маса незадоволених людей, яких заможна еліта могла використати у конфлікті з королівською владою.

Отже, періоди демографічного «тиску», за Голдстоуном, розхитуючи основні структури держави й створюючи «горючий матеріал», спонукали суспільство до революції. І, навпаки, період 1640 - 1740 років (не беручи до уваги роки власне

самої революції) став часом політичної стабільності, бо населення Англії зросло не більше ніж на 10% (щорічний приріст мешканців Лондона складав усього 0,6%), ціни на збіжжя через деякий час навіть впали, реальна ж заробітна плата збільшилася понад третину¹⁰. Натомість 1750 - 1850 рр. стали періодом, знов позначеним, за словами Голдстоуна, «синдромом росту населення», що й зумовило цілу низку революційних виступів.

Однак і запропонований Голдстоуном підхід щодо пояснення причин Англійської революції не є бездоганим, він не позбавлений вразливих, недостатньо обґрунтованих моментів. Це стосується і його наріжного каменя – зростання населення, все ж таки значною мірою біологічного чинника, хоча й тісно пов'язаного з соціальними умовами життя населення конкретного суспільства (до речі, ще до нього роль демографічного чинника в історії ґрунтовно дослідив відомий французький науковець Фернан Бродель). До того ж, вбачаючи у ньому основну причину революційних потрясінь, американський дослідник свідомо чи несвідомо ігнорує дуже складний комплекс виробничих відносин, у які втягнуті люди і які, насамперед, породжують соціальні антагонізми, протиріччя й конфлікти.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що суперечки щодо причин Англійської революції тривають, і дехто навіть пише про «запеклий характер наукових дискусій» з проблем цієї революції¹¹. І справді, наявний дуже широкий спектр інтерпретацій, що пояснюють події 40 – 60-х років XVII ст. зовсім по-різному: і як цілком випадковий збіг обставин, і як «заколот провінцій», і як «розкол всередині еліти», і як буржуазну революцію¹². Очевидно, що старі й застарілі тлумачення подій 1640 - 1660 рр., як «пуританської революції» або «великого заколоту» чи, згідно марксистської інтерпретації, як «першої буржуазної революції європейського масштабу», навряд чи можуть вважатися актуальними з наукової точки зору на сучасному етапі. Замість спрощених, однобічних підходів до соціально-економічних і політичних реалій англійського суспільства першої половини XVII ст. вочевидь є потреба у комплексному підході із застосуванням усього розмаїття дослідницьких методів, нагромаджених сучасною наукою. Тільки тоді можливо буде з'ясувати походження Англійської революції найбільш по-

вно, глибоко й адекватно вимогам історичної істини. Зрозуміло, наскільки це важливо і необхідно, бо саме від цього, тобто чіткого усвідомлення причин революції, залежатимуть визначення її головної мети, рушійних сил, характеру, етапів, історичного значення і врешті-решт навіть її хронологічних меж.

З іншого боку, щоби краще зрозуміти походження та історичне значення, періодизацію й місце революції в англійській історії, варто торкнутися деяких проблем методологічного характеру. Справа в тому, що в нашій науковій і відповідно навчальній літературі термін «революція» часто використовувався без належного усвідомлення його змісту, а звідси і невизначеність з критеріями, що обумовлюють початок і кінець, історичний зміст і характер конкретної революції.

На думку автора, аналіз зазначеного явища передбачає необхідність врахування наступних моментів: 1) справжня революція – це різка зміна політичного режиму і державного ладу, а також докорінний, якісний переворот у всій соціально-економічній структурі суспільства; як правило, це супроводжується застосуванням насильства як з боку тих політичних сил і груп населення, які зацікавлені в таких змінах, так і з боку тих, матеріальним інтересам і соціальному статусу яких ці зміни загрожують; 2) у широкому розумінні революція є *процесом* розв'язання усіх її основних завдань, поставлених історичним розвитком країни, де вона відбувається; у більш вузькому – період безпосередньої боротьби за зміну існуючого режиму влади; 3) починаючи з історії нового часу, революційний процес став поєднанням соціальної й політичної революції, причому остання підпорядкована першій, тобто політична революція була складовою частиною соціальної революції, що здійснювала економічні, соціальні, політичні, духовні перетворення, необхідні для перемоги нового суспільного ладу, хоча саме політична революція починала чи давала поштовх революції соціальній. Отже, головна мета будь-якої буржуазної революції, до якої належить і Англійська XVII ст., полягала в руйнації феодальних відносин у соціально-економічній галузі життя і встановленні політичного панування буржуазії (або принаймні в завоюванні нею належного політичного впливу відповідно до набутого за попередній період економічного).

Зважаючи на сказане, історію Англійської революції також варто розглядати як тривалий процес з притаманним йому нерозривним взаємозв'язком соціальної та політичної революцій. Причому остання по суті продовжувалася декілька десятиліть. Схематично її розвиток можна зобразити у такий спосіб:

1) переможна політична революція знизу (від опозиційних виступів у парламенті через перемогу в громадянській війні до повного повалення абсолютистської влади);

2) встановлення республіканського ладу, що виявилось передчасним з точки зору зрілості внутрішніх умов (свого роду «забігання наперед»);

3) розклад завойованого революцією політичного порядку або контрреволюційний відкіт (від республіки через протекторат до реставрації монархії Стюартів);

4) формування компромісної за своїм характером державності, тобто синтез феодальної політичної форми і капіталістичного соціального «змісту», що знайшло свій вияв у встановленні в Англії внаслідок державного перевороту 1688 р. конституційної монархії.

До речі, така схема, запропонована деякими радянськими істориками під час дискусії про співвідношення революції і реформи на сторінках журналу «Азия и Африка сегодня» (1985, № 9), могла б бути з успіхом використана і при аналізі багатьох наступних революцій, в тому числі Жовтневої революції в Росії. Останнє особливо важливо, бо надало б можливості, по-перше, подолати очевидні вади й прогалини радянської історіографії у вивченні історії Жовтневої революції, в якій ціла низка найсуттєвіших для будь-якої революції питань, мабуть, свідомо не розроблялася (хоча б питання про кінець революції), по-друге, спростувати сучасні твердження, що мають відверто політизований, кон'юнктурний характер, про те, що в жовтні 1917 р. стався всього лише «жовтневий (або більшовицький) переворот», а не революція, яка фактично змінила хід історії в ХХ ст.

Таким чином, подальше дослідження походження та змісту Англійської революції видається актуальним не тільки в науковому плані, але корисним і повчальним для нашого сьогодення. Пам'ятаймо, що саме Англійська революція вперше вия-

вила характерну закономірність, яка підтвердилася досвідом революцій XVIII – XX ст., а саме: встановлюючи на короткий час демократію для широкого загалу, революція потім з тією ж неминучістю веде до диктатури окремих осіб, що були на чолі мас, і ці лідери революцій починають узурпувати права народу, обмежувати демократію, вдаючись до прямого насильства й терору для утримання своєї особистої влади, демонструючи схильність до авантюристичної внутрішньої та зовнішньої політики. За таке переродження революції народ платить дорогою ціною. Видається, що і у XXI ст. необхідність засвоєння уроків історії не знімається з порядку денного людства.

Ключові слова: революція, громадянська війна, джентрі, буржуазія, марксистська й немарксистська історіографія, структурно-демографічний підхід.

Примітки:

¹ Вишпер Р. *Учебник Новой истории*. Москва, Госиздат, 1922. С. 68.

² Мартелл Х. М. *Эпоха открытий* /Пер. с англ. *Всемирная история в иллюстрациях*. Т. 5. Москва: АО «Слово», 1994. С. 24.

³ Mc Kay J. P., Hill B. D., Buckler J. A. *History of Western Society*. Vol. 1. From Antiquity to the Enlightenment. Boston, 1983. P. 283.

⁴ Winks R. W., Brinton Cr., Cristopher J. B., Wolff R. L. *A History of Civilization*. Vol. II. 1648 to the Present. Seventh edition. Englewood, New Jersey, 1988. P. 411.

⁵ Winks R. W., Brinton Cr., Cristopher J. B., Wolff R. L. Op. cit. P. 411.

⁶ Winks R. W., Brinton Cr., Cristopher J. B., Wolff R. L. Op. cit. P. 417.

⁷ Барг М.А. *Великая английская революция в портретах ее деятелей*. Москва: Мысль, 1991; Павлова Т. *Кромвель* (ЖЗЛ). Москва: Молодая гвардия, 1980; Семенов С.Б. К вопросу об историческом значении Английской буржуазной революции XVII века. *Буржуазные революции XVI – XIX веков: история политики, история идей*. Тезисы докладов и сообщений межвузов. научно-практич. конф. (5 - 8 мая 1991 г.). Одесса, 1991.

⁸ Goldstone J.A. *The English Revolution: A Structural-Demographic Approach*. *Revolutions/ Theoretical, Comparative; and Historical Studies*/. Ed. by J. A. Goldstone. San Diego, 1986. P. 100-101.

⁹ Goldstone J. A. Op. cit. P. 100.

¹⁰ Goldstone J. A. Op. cit. P. 101.

¹¹ Репина Л. П. Новые подходы к Английской революции середины XVII в. в немарксистской историографии. *Средние века*. Вып. 54. Москва: Наука, 1991. С. 202.

¹² Репина Л. П. Указ. соч. С. 216.